

Сього вечера я дуже ніжний з Клавдією Петрівною та Костею. Це викликає в її очах искри захвату, здивовання і ще чогось. Костя лащить мене, гладить мене по грудях, посміхається влєсливо, запобігливо.

— Ух, які в вас довгі ноги! Чого ви такий високий? А ліфчик у вас сьогодні інший. Потім ми вкладаємо Костю спати. І коли наші руки зустрічаються (вічна історія з цими руками!), Клавдія Петрівна немов на мент губить притомність і потім починає без потреби хапатись. Щоки палають, і вона машинально прикладає до них руки.

Нарешті, за ширмою затихають викрики Кості. Ми сідаємо на широченну руду канапу. На столику неминучий чайник, конфітури. На стіні висить гітара з широкою червоною стьожкою. У блакитному присмерку поблискують скла Клавдиного пенсне.

Я відкидаюся на спинку канапи й майже лежу. Мене хвилює напружена метушня Клавдії Петрівни, червоні плями на щоках, її чорне, чернече убрання, соромливість, молода постать. І одночасно чогось бере роздратовання й незрозуміла туга. Хочеться встати й піти собі швидче звідси. Але чую, що вже не можу: це буде образою Клавдії Петрівни, образою її палаючим щокам, напруженому сміхові, нелогічному, чогось чекаючому її поглядів за ширму, чи спить уже Костя. Вона часом навіть устає й підходить туди, прислухаючись. Мене це мимоволі хвилює, мимоволі слідкую за її тонким, одягненим у чорне, чернечим тілом.

І власне те, що воно в чорному, що нагадує якусь святість, незайманість, гріховність, це найбільше хвилює. Проти моєї волі уявляється, як це тіло буде в кожную хвилину, як-тільки я того схочу, покірне мені; як ці проворні руки збезсилюють і будуть грішно голубити; як солодкий жаж і тремтіння обхоплять цю замкнену, самотню, мрійну душу.

Костя починає чогось плакати. Клавдія Петрівна: біжить за ширму й довго щось шопоче хлопцеві. Коли вертається, виразу напружености вже нема ні в лиці, ні в руках. Вона задумливо бере гітару й тихенько награв. Я користуюся цим і починаю прощатись. Клавдія Петрівна, неначе чуючи себе винною за щось, несміло й сумно простягає мені руку й не пробує тримати мене, як це робила перше що-разу. Мене вколєє це. Я навмисно не випускаю її руки з своєї й кажу якусь дурницю. Рука робить слабенькі спроби визволитись, але це мене тільки роздратовує й викликає бажання знов запалити їй щоки, щоб загорілась шия, змінити той сум, який прибив її гріховність. На віщо мені це, не знаю. Але піти без цього вже не можу.

Ми довго мовчки стоїмо так. Я посміхаюся і потискую руку, а Клавдія Петрівна старається не дивитись на мене й викручує пальці з моєї долоні. Помалу на щоках з'являється рум'янець, очі кілька разів зиркають на мене не то допитливо, не то благаючи. Ні вона, ні я не кажемо ні слова. Потім я пробую повести її до канапи. Рішаю: як піде, я посаджу її, поцілую руку й зараз же піду. Більш мені нічого не треба. Але вона опинається й починає важко дихати, в той же час придивляючись до ширми і слухаючи. Підчас борні я близько торкаюся лицем до її плеча. На мене гостро віє від її оголеної шиї. Через це я дужче пригортаю до себе ціле її тіло. Клавдія Петрівна глибоко, як людина, якій не вистачає повітря, зітхає, підводить до мене голову, й я бачу, що її погляд уже бездумний, тупий, щось слухаючий, чогось чекаючий. Руки слабнуть, тіло стає покірним, м'яким, і треба вже піддержувати його за стан, щоб не впала.

“Ну, треба йти, годі” — думаю я, але, замість того, веду її до канапи ...

Коли я прощаюся, Клавдія Петрівна з нестриманою вдячністю цілує мене, пригортається всім тілом, гладить мої руки, рукави піджака й гарячим, жадним шопотом питає, коли я прийду. Мені досадно, чогось сумно, але в той же час мене тішить її ця бурна, безсоромна, вибухла жагучість.

Дома, лежучи в ліжку й дивлячись у темну стелю, я з огидою думаю про себе. Не за те огида, що спокусив жінку, — ця спокуса була їй бажана, потрібна, за неї вона все віддасть, —

а за те, що роблю те, чого сам не хочу, що ввесь я підвладний якимсь силам, які роблять мої вчинки випадковими, необґрунтованими, незалежними від моєї волі й свідомости. Автім, яка ж тут була моя воля, свідомість? Чого я, власне, хотів, чи не хотів?

Єдине, про що я з полегкістю думаю, це те, що підчас обіймів я пам'ятав про можливість зароджіння. Значить, я все ж таки можу в певних випадках, панувати над собою.

Вертаюся з суду. День ясний, рожево-золотистий. З дахів капає на плечі, капелюхи, носи. Голуби сизими, хуркаючими грудками метушаться під ногами коней і людей. На тротуарах маса дам з пакуночками, — всім заманулось робити закупні. На вулиці гуркіт екіпажів на колесах, побідний, хвилюючий.

Я не йду до гімназії. Прямою додому, розстібнувши пальто й ловлячи грудьми перші, цілючі проміні весни. Я сам собі здаюсь подібним до тих червоненьких комах, що в такий соняшний день непорушними купками заливають дошки парканів, їм нічого не треба, крім невеличкого шматочка дошки, гарячого проміння. І всі дами з пакетиками, чиновники, дворники з мітлами хиба не червоненькі комахи?

Ні, до гімназії годі ходити! Край!

Біля свого будинку раптом помічаю постать Соні. Вона стоїть коло вікна магазину й непорушно, застигло, дивиться на крам, не бачучи його, вся заціпенівши в якійсь важкій, протяжній думі. Вмить озирається і швидко шукає очима когось по вулиці серед натовпу прохожих. Я вдаю, що не помічаю її й помалу посуваюсь уперед, дивлячись просто перед себе. Соня відступає від вітрини й діловою ходою, немов і не стояла перед вікном, іде мені назустріч. Я все-таки не помічаю її. Цікаво, чи мене вона піджидала? Коли мене, то чи забалакає перша? Навмисно виймаю портсигар і, не зупиняючись, закурюю. В цей час рівняюся з нею. Проходить її чорний капелюх, зелене перо й футро коміра. Не гукає. Може, гадала, що я перший підійду? Чи, справді, не мене очікувала?

— Якове Василевичу!

Занадто хапливо обертаюся, занадто здивовано і ввічливо здоровкаюся. Ага, от маєш: і бачив тебе, і знав, що на мене ждала, а от хочу, щоб ти перша підійшла, — і підійшла.

Від хвилювання й замішання вона для чогось іде на другий бік вулиці, машинально лякаючись трамваїв та візників. Я йду за нею, посміхаючись.

Там вона трохи опановує собою.

— Мені треба сюди... Я повинна... Дуже рада, що зустріла тебе. . . Це до речі...

Її ніс і підборіддя неначе загострились і зблідли за цей час, що ми не бачились. Ніздрі сьогодні не рожеві, а жовтяві і схвильовано поширюються. Вся вона якась чужа мені, викликає легкий жаль.

— Я хотіла тебе про дещо спитати, — бігаючи очима й лякаючись того, що скаже, каже вона, силуючись одначе бути холодною й недбалою.

— Будь ласка, Соню. До твоїх послуг!

— Ти маєш час?

— Скільки хочеш. Завсіди радий...

Цікаво, дуже цікаво, що вона хоче спитати.

— Ти скажеш мені правду?

— Неодмінно.

— Добре. Дякую.

Вона вдає, що не помічає моєї посмішки та легкого тону, який не відповідає її настроєві. Цим вона немов зобов'язує мене бути дійсно правдивим.

— Скажи: вчора в тебе був Дмитро?

— Був.

— Про віщо ви з ним балакали?

— Гм! Про різні речі. Я не знаю, чи я маю право казати?

Вона похиляє голову й деякий час мовчить. Потім сухо, відривчасто кидає:

— Ти, здається, виїжджаєш у Крим?

— Так, мабуть.

Вона ще трохи мовчить. Далі, все таксамо, немов вириваючи з себе слова:

— Так не скажеш про розмову?

— Я не маю уповажнення, Соню.

— Бувай!

І, не хитнувши навіть головою, не подивившись на мене, хутко йде вперед. По її спині й по капелюсі я почуваю, що вона зараз або в істериці закричить, або повернеться, підбіжить до мене й почне бити мене парасолом. Вона завертає за ріг і зникає.

А в кабінеті в себе знову застаю Сосницького. Але не самого, а з Андрійком. Андрійко кидається до мене, висне на шиї, обіймає мене ніжками, сміється, закидає все тіло назад, — він щиро радий, що бачиться зо мною. Мама немає, і він почуває, що може дати собі волю. Біля вікна спиною до світла стоїть Сосницький і, злегка згорбившись, дивиться на нас. Погляд його видається мені тяжким, з усміхом і стражданням.

— Дядю Яша, дядю Яша! Покажи мені фотографії маленьких злочинців. Ти обіцяв, дядю Яша, пам'ятаєш?

А може, то їх піджидала на вулиці Соня? Чи знала вона, що вони в мене? На віщо вони тут?

Я показую фотографії маленьких злочинців, держу на колінах Андрійка і в павзах кажу декілька слів Сосницькому. Він відповідає помалу, глухо і теж, як мені вчувається, з насмішкою і стражданням. Маленьке тільце, рухливе, непосидливе, тепле, гнучке, в'ється на моїх колінах, б'є мене підборами по ногах, скрикує, термосить.

Вони гуляли собі й ненароком зайшли спочити трошки, привітатись і додомочку.

Мені ввижається, що Сосницький придивляється до нас, зрівнює, перевіряє. Може, цього нічого нема, але мені хочеться сісти так, щоб він не міг бачити наших облич. Я змінюю позу й разом з Андрійком сідаю до Дмитра спиною. Зпершу у профіль, але потім, згадавши про свій ніс, спиною.

— А знаєш, дядю Яша, ми їдемо на село до татового тата! Ти приїдеш до нас? Тато купив мені монтекрісто. І маленьку собачку. Коли вона виросте, я ходимиту з нею на полювання. А в брата татового тата чудесна колекція собак.

Сосницький одходить од вікна й сідає проти нас на канапу. Тепер його лице на світлі, й мені видно, що на йому нема ні насмішки, ні страждання. Воно здається сонним, набурмосеним, одубілим. Щоки обвисли, й ніс неначе зав'яв, як недостигла зірвана груша. Але погляд пильний, допитливий, гнітючий. Вигляд хворої або страшенно втомленої людини.

— І мама їде?

— А як же!... — дивується Андрійко. Мені стає ніяково за своє питання. Я сміюсь і жартом кажу, що мама збиралася в літі летіти на аероплані.

— Ні, вона тепер такою плаксіюкою зробилась, що її на аероплан не візьмуть. І раз-у-раз голова болить. Чисте горе з нею! Дядю Яша, а ці злочинці вже вбивали людей? Сокирами, чи кастетами?

Для чого вони прийшли? Що він знає, цей важкий, обмяклий у тупости чоловік? Значить, вона йому щось сказала?

— Ну, Андрійку, ходім. . . — з усиллям підводиться Сосницький.

— Ні, татусю, ні! Ще трошки... Дядю Яша, не пускай!

Цупкі, ніжні ручки обвиваються круг моєї шиї, й голівка щільно- пригортається до грудей. Похнюплене лице справді посміхається з насмішкою та болем. Він стоїть непорушно і зпід лоба дивиться на нас.

Андрійко в напливі несподіваного чуття цілує мене в щоку, соромиться й од ніяковості починає хвицатись, реготати, лоскотати мене.

— Ходім, Андрійку, ми заваджаємо дяді Яші займатися справами.

— Правда, дядю Яша? — серйозно питає Андрійко, дивлячись на мене широко отвертими, до болю хвилюючими, сіривато-блакитними очима. — Ми заваджаємо тобі?

Мені хочеться стиснути це дороге тільки міцно-міцно, щоб аж захрустіло воно. Але я посміхаюсь і кажу:

— Так, Андрійку, треба працювати.

Андрійко зітхає, злізає й тоді поважно, помалу простягає ручку. Я потискую її, цілую його в чоло і прощаюся з Сосницьким.

Про розрив Панаса Павловича й Варвари Хведорівни знає ціле місто. Знає, що Панас Павлович розпусник, бездушна людина, брїхлива, лицемїрна. Оповідать про те, як він катував дітей, а надто дівчинку, як покинув жінку без копійки й одмовився допомагати покинутій родині. Бідна жінка лишилась без ніяких засобів і опинилася просто в безвихідному становищі.

Панас Павлович пускає дотепи з приводу цих чуток, але часом я помічаю в його лиці розгубленість, утому. Чоловік він акуратний, точний, кожна хвилинка в його повинна бути на своєму місці. Він звик жити і працювати з певною системою, виробленою необхідністю та досвідом, йому треба знати, що завтра й післязавтра в цей час він буде на цьому самому місці в колі цих самих думок. І раптом таке становище, непевне, багате на можливості.

— На мою думку, Панасе Павловичу, — кажу я йому, — найкраще в такому стані робити рішуче, твердо й жорстоко. Треба відняти в неї Діму, влаштувати своє життя і край.

— Ні, ні, голубчику! — злякано кліпає він очима. — Це неможливо. Це цілком неможливо. Шура не згодиться.

— Згодиться.

— Ні, ні, ні! І вмить питає:

— Так ви гадаєте, що варто просто відняти, так? Силою? Украти? Га?

І знову: ні, ні! Шура не згодиться, підійметься галас, скандал, пересуди. А то несподівано, іронічно-посміхаючись, задається питанням: а чи не вернутись до Варварочки?

— Та ви на тому й скінчите, Панасе Павловичу.

— Он як! Ви так думаєте?

І довго дивиться в одну точку з застиглою іронічною посмішкою, яка потрохи робиться блідою, жалісною, скорбною.

Шура у своїй постанові непохитна й тупо-тверда. Почувається, що вона, дійсно, швидче помре, аніж буде можна змінити її.

Між иншим, у мене не перестає що-разу, як бачу її, ворухитись бажання зробити щонебудь таке, щоб умочити цю праведницю в гріх. От як би, наприклад, шикарно одягти її, напоїти, оточити сластолюбними масними пиками й подивитись тоді, що в неї там за сею

непорушною шкаралюшою святости. Мені чогось раз-у-раз здається, що там повинен сидіти звір. Тому то вона така й уперта й насторожена, що боїться випустити його.

Автім, він іще вилізе. Він знайде щілинку. Хай тільки з'являється в неї діти. Ух, який це буде жорстокий, пазуристий, ревнивий звір! Не підходь! А вона якраз із таких.

Клавдія Петрівна з породи походить од таких же замкнених звірів. Я вагаюсь назвати любов'ю її відношення до Кості. Це щось чисто звіряче, неміркуюче, страховинне. Відмовляти в чомусь Кості вона не може, хоча розум що-раз робить невдалі спроби в цьому напрямі. Через те в них без перестанку тягнеться боротьба, боротьба двох звірів. Од самого ранку, коли Костя розплющує очі, й до вечора, коли сон налягає на них, вони не перестають щось перемагати одне в одному.

— Костю, одягайся! Кава прохолоне. Костя зав'язує хвіст конячці, сидючи перед нею в самій сорочинці. Він чує матір, але мовчить.

— Костю, я кому це кажу?

— Зараз!

— Не зараз, а негайно мені одягайся! Покинь коника!

Костя мовчить. Він мовчить не через те, що захопився зав'язуванням хвоста, а тому, що це дратує матір.

— Костю, даю тобі чесне слово, що не візьму тебе з собою на прохід. Коли зараз же не встанеш, не одягнешся, не підеш гулять.

Костя все ж таки не встає. Материних погроз він не боїться, бо знає, що вона свого слова ніколи не додержить, з якою б силою, натиском і жагою не давала його.

— Ну, гляди ж! Прошу, сиди! Але не смій же плакати, як покину тебе дома. Не смій, поганий хлопче, мучителю мій!

“Мучитель” одягається через якийсь час через те, що йому надокучує сидіти на холодній підлозі.

Коли настає час іти на прохід, він робиться дуже лагідненьким, запобігливим, ласкавим. Якщо Клавдія Петрівна пам'ятає свою погрозу (він пам'ятає завсіди!) й постановила неодмінно здійснити її, тоді Кості не помагають ці маневри, і він мусить уживати інших способів. Лагідність його зникає, темні, круглі оченята стають колючими, скісними, верхня губа хижо задирається догори, виставляючи синюваті, покришені зуби, він сильно паца ногою об стілець і кричить:

— Ні, піду! Піду! І ти не смієш мене не пускати!

— Іди! А я лишуся дома. Я сказала тобі, що. . . Костю не бий стілець, бо даю тобі слово, й завтра не підеш гулять!. . .

Костя хапає з столика великий гребінь матері й з усієї сили шпурляє ним у куток. І тут же інстинктивно відстрибує вбік і наготовлюється оборонятись, хоча Клавдія Петрівна ні разу не била його.

Клавдія Петрівна що-сили стримує себе, від чого її рухи стають якимись урочистими, поважними. Вона мовчки, помалу підіймає гребінь, становить на місце повалений стілець і, не хапаючись, одягає капелюх. Костя з свого кутка пильно стежить за нею й раптом кидається на матір і починає бити її руками, ногами, кричучи:

— Дрянъ, дрянъ! Проклята!

Потім падає на підлогу, несамовито вищить, дряпає нігтями килим, ридає, качається по хаті. Кінчається тим, що Клавдія Петрівна лякається, поспішно прощає йому провини, одягає

його, й вони разом ідуть гулять. Костя вже спокійний, веселий, тримає матір за руку й питає заклопотано:

— Мамо, а ти гроші не забула? Ти обіцяла мені купити шоколадку з горіхами!

Такі сцени відбуваються кілька разів на день і з різних приводів. Зникають вони тільки тоді, як Костя, бува, заслабне. А слабує він часто. Недокровне, малосиле його тільки далеко слабше бореться з хворобами, ніж з матіррю. Тоді боротьба затихає, і приходять інші відносини, ніжно-уступчиві, тихі, шопотливі. Здається, що вони обоє мовчки вступають між собою в перемирря, з огляду на наближення спільного ворога, і стараються поводитись як-мога тихіше й непомітніше, щоб не звернути на себе його уваги.

І невідомо, хто з них більше лякається хвороби, мати, чи син. Костя безумовно лякається, хоч і не дуже терпить від якоїсь там простуди, але тільки те й знає, що питається, чи довго він слабуватиме, чи не помре, і все прохає поставити термометра, надаючи йому цілюще значіння. А мати без протесту виконує всякі його бажання й без перестанку цілує його руки, ноги, груди, не відриваючися хвилинами. Здається, що вона лиже його й тим хоче злизати хворобу.

Я часто вітаю себе з тим, що не я батько сього хлопця, і що ця жінка не моєї дитини мати.

Але цікаво слідкувати, як подвоївся звір Клавдії Петрівни. Одна половина тягне до Кості, друга до мене. І вона сама не знає, що їй, бідній, робити. То цілує Костю, то лає його, то знов кидається до його, а Костя, хоч не розуміє, але добре відчуває щось непевне в відносинах матері до його, щось нетверде, винувате, ослаблене. Він не може не бачити, як вона подивляється на мене, як уся горить у моїй присутності, як, узагалі, вся різько змінилась. Нема вже, наприклад, колишнього лежання на канапі, болів голови, сонного роздратовання. Вона цілими днями наспівує, рухається, регоче, грає на гітарі. Вся вона помолодшала, посвіжішчала, покращала. І не то лагідніща стала з Костею, не то байдужніща до його. Тепер часто вона дозволяє йому те, чого раніше треба було добиватися сльозами, пацанням ногами, сварками та криками.

Хто його знає, через що Костя зо мною все ніжніший та ніжніший, але в сій ніжності я все ж таки не почуваю ширости. Часом навіть здається, що він жагуче, несвідомо ненавидить мене, боїться й ревнує матір до мене.

Біля восьмої години до мого столика підсідає Карачапов. Він чимсь пригнічений і на мої питання відповідає неохоче, похмуро. Але навіть його товариство мені приємніше, ніж моєї власної особи. Я оповідаю йому про все, що лізе мені на язик, а він невважно хитає головою й не слухає. Все ж таки час потроху минає.

Раптом, несподівано хтось ззаду сильно б'є мене по плечах. Я швидко озираюсь: переді мною стоїть Сосницький, п'яно та злісно посміхаючись. Він чогось у фраку й через це здається ще важчим постаттю.

— Доброго здоров'я, Кирпатий Мефістофелю! Про віщо тут радитесь, панове жиріди? Га?

І він широким жестом підсуває собі стільця. Не питаючись нашого дозволу, повалено й помалу сідає, кличе локая й каже дати пляшку коньяку. На його плечах і на комірі лежить лупа й жовті волосинки з його гриви. Губи спухли, й очі повертаються важко, мляво й понуро, навіть, коли він сміється.

— Ви де ж це так насмоктались? — хмарно й байдуже питає Карачапов, не перестаючи, очевидячки, думати про своє.

— Де треба! Ну, Якове Василевичу, як же там твоя нова мадамочка ся має? Га?

І знову боляче хляпає мене по плечі. Думка, що Сосницький навмисне це робить, примушує мене стримати себе. Я позіхаю і звертаюся до Карачапова:

— Так от, Антоне Антоновичу, такі то справи. Ходім, заграємо трошки? Га?

Сосницький сидить із витягнутою здовж стола рукою й непорушне дивиться на мене, тупо й криво-саркастично усміхаючись. Потім знову, вже мовчки, підводить руку й б'є мене.

— Не скандаль, Сосницький! — спокійно кажу я, не рухаючись і не дивлячись на його.

— Хто скандалить?! — дивується він. — Хто скандалить?! Я?! Це про мене ти? Та-ак? . . . І ти, ти це смієш мені казати?... Ти?!

— Ходім, Антоне Антоновичу! — підводжусь я.

Але Карачапов уже пильно, з цікавістю придивляється до нас своїми розумними, колючими щілинками.

Сосницький теж підводиться, з грюкотом одсунувши стільця, похитуючись і не зводячи з мене ненавидячих, нахабних очей.

Я повертаюся і, не хапаючись, іду до виходу. Сосницький щось гукає мені наздогін, і щось з дзвоном падає на підлогу.

Хвилини з десять я йду вулицею, не озираючись, але напружено прислухаючись назад. Звоника навмисне не беру. Мені навіть хочеться, щоб Сосницький погнався за мною. Але його не видно.

І от я знов на самоті з собою, і вже морозом починає проймати мене туга...

Вечір сухий, темрява густа, і вулиці видаються мені глибокими коридорами. Кругле, буйне каміння на бруку, вигладжене колесами, вимите дощами, блищить. Вуличка невеличка. Прохожих мало; їх кроки цокотять по тротуарі дзвінко та самотньо. Тепло жовтіють освітлені вікна будинків. Іноді ледве-ледве просочуються крізь них згуки музики на вулицю. Блукають тіні по завісках, злітаючи у стелю. Біля хвіртки якогось будинку стоїть, напів повернувшись до воріт, поліцей. Проходячи, я чую, як він з докором говорить двірникові:

— Как ребйонк не заплачеть, мать не почуе. Так і дворник: как городской не скажет, он і совсьом на вулицю не выйде . . .

На приступках парадного сидять покоївки, лузають насіння, горнуть одна до одної, й усі дивляться мені назустріч задиркувато та смішливо. В баньках їх очей та на зубах мокро й ярко горить світло ліхтарів.

Я поважно проходжу повз них. Дівчата чогось усі разом весело сміються. Мабуть, якась пожартувала з мене. Їхній сміх голосно й дрібно розкочується по вулиці, а я йду й думаю, який я важкий, невеселий, як я не вмю сміятись. А колись же, за студентства, я міг, проходячи отак повз гурт дівчат, весело кинутись до них, схопити одну, другу, поцілувати, посміятись і піти собі далі, посвистуючи. Тепер я сміюся нудно, злісно, роздратовано.

Огида до себе доходить до того, що хочеться схопити себе за голову й оджбурнути її.

Додому йти гидко. Міркую, куди б його дітись. Але скрізь нудно, й чогось уявляється мені, що всі люде схожі на Сосницького та Карачапова. Я притуляюся до стовпа ліхтаря, стою й, не кліпаючи, дивлюсь по вулиці. Прохожі десь думають, що я піджидаю коханку, застигнувши тут у солодкій мрії про побачення.

Зітхаю, змінюю позу, читаю вивіску над півпідвалом: “Портной А. Котляренко существуетъ съ 1867 г. въходъ въ парадное.” Під вивіскою світяться низенькі вікна з замацапуреними й заліпленими папірцем шибками. В середині за столом розсілись діти й вечеряють. Осторонь сидить худорлявий, виснажений чоловік, тримає на руках маленьке і щось говорить до його. На худому, синюватому лиці його ніякова ніжність, невміле зворушення.

От він перехиляється набік, придушує пальцем ніс і сякається. Потім виймає червону велику хустку, витирається й тою ж хусткою втирає дитину.

Раптом зчиняється заколот. Хлопчаки, піднявши один проти одного ложки, настовбурчилися, як двоє півників. Умить більшенький б'є меншого ложкою по лобі. Від несподіванки цей витріщає очі, роззявляє рот і збирається заплакати. Але, побачивши, що всі регочуть із його, теж сміється, ще раз сам себе стукає ложкою по голові й хапається їсти. Личка дітей оживлені, сміхотливі; їх роти швидко-швидко жують і щось говорять. А виснажений чоловік підтрушує на колінах найменшеньке, і зворушення розтягає його зморене лице ніжно та незвично.

Хиба в мене не могла б бути така юрба голівок? Я йду далі, зазираю в вікна, й туга переходить непомітно у глибоку, плачучу печаль. Мої думки снуються біля Соні, Андрійка, Сосницького. Я вже не пробую сміятись, одрікатись, бунтувати. Я тільки дивуюсь гірко та покірно: як могло все це статись, через що, на віщо?

Переглядаю в пам'яті весь цей рік. Ось ми зустрічаємось у театрі, цілком випадково. Не пішов би я в той вечір у театр, нічого не було б. Іншими коліями покотилось би все життя.

Що робить у сю мить Соня? Я в'являю собі її сухеньку, трохи плескувату постать, прості плечі, рухливі ніздрі, вічне пасмо рудявого, без блиску волосся над блакитнувато-сірими очима, всю її таку поривчасту, неначе холодну, а в дійсности добру, тільки соромливу. Їй треба раз-у-раз зробити деяке зусилля над собою, щоб сказати щось привітне, ніжне. Через це вона любить немов би з іронією говорити людям приємне. Мила Соня!

Я почуваю незвичний, тихий жаль до неї, Сосницького, до самого себе. Я вже готов прийняти на себе всю вину, понести всяку кару, спокутувати свій гріх, коли це допоможе комунебудь. Але що ж мені робити? І раптом у мене миготить така думка: я піду до Соні й побалакаю з нею так, як оце я почуваю. Хай приходить Дмитро, хай довідається про все, хай вони самі придумують, що я маю робити. Коли вона хоче, "щоб я жив з нею, і з Андрійком, — добре, житиму. Щоб я поїхав звідси, зник, — зникну.

Дивлюсь на годинника: ще нема десятої. Швидко простую до Сосницьких. Чую надзвичайну легкість, піднесення, бадьорість.

Але перед самим їхнім будинком мене зупиняє думка: а що, як не мій Андрійко?

І відразу стає нудно, аж млісно від огиди; одначе я входжу в сіни дому й помалу виходжу нагору. Тепер уже сам не знаю, на віщо йду, що казатиму, але для чогось усе-таки йду.

Покоївка здивована. У пані голова болить. Але сказати, розуміється, можна.

Нова покоївка. На вішалці висить пальтечко Андрійка; один рукав вивернений. Кашкетик із полонаним гербом, на маківці горбик, слід від голови.

Швидкі, дрібні, з сухим пристуком, знайомі кроки. На порозі їдальні з'являється Соня в рожевому пенюарі з короткими рукавами і з обмотаною рушником головою. На мене дме якимсь лікарством.

— Що таке?! — шопотом, злякано й непорозуміло каже вона.

— Нічого, ти не турбуйся!... — ніяково усміхаюсь я. — Я тільки хотів би побалакати з тобою.

Соня деяку хвилинку стоїть мовчки; не знати, чи розгубилась, чи бореться з хвилюванням. Потім рвучко повертається й увіходить у кімнату.

— Добре!... — хрипко кидає вона до мене.

Я роздягаюсь і входжу за нею. На столі стоять скляночки й коробочки з порошками. Тут же недописаний лист, перо й каламар, який я подарував їй на іменини. Соня прибірає все це хутко обома руками й несе у спальню. Від коротких рукавів її руки здаються тонкими, дитячими.

Вернувшись, вона сідає біля столу й, не дивлячись на мене, говорить:

— Що скажеш?

Рушник вона скинула. На чолі, червонім від води, злиплось волосся. Під очима жовтяво-сині западини.

— Голова болить, Соню? Може, иншим разом? Ти вибач мені, я не...

— Ти хотів про щось говорити? Я слухаю.

Знову це почування вини в мене! Я сам помічаю, що вигляд у мене не мій: боязький, ніяковий.

— Так от, бачиш, Соню. . . Я тільки-що мав неприємну сцену з Дмитром. . .

І я розповідаю їй про зустріч у клубі. Соня слухає, дивлячись кудись під шафу і кривиться. І невідомо, чи від болю голови кривиться, чи від оповідання.

— Ти не можеш сказати мені, через що він такий? — питаюсь я.

Соня притуляє по два пальці до висків, заплющує очі й жорстко говорить:

— Він ревнує мене до тебе.

Я мовчу, потім тихо, з усилям питаюся знов:

— А. . . більш нічого?... Андрійко тут не. . .

Я зупиняюсь і чекаю. Соня спускає руки, розплющує очі й дивиться просто мені в лице. Який вимучений, тужний, зацькований погляд! Я каюсь, що запитав.

— Не знаю!.. — шопоче вона й одводять очі.

— Ви балакали про це?

— Ні!

— Він підозріває?

— Не знаю!... Він б'є мене...

Я швидко для чогось підводжусь і зараз же сідаю знов.

Ми довго мовчимо. Нагорі пересувають стільцями, човгають по підлозі ногами, мабуть, вечеряють.

— Соню! Скажи мені!... Чуєш? Скажи мені щирю правду! Забудь усе, що було, скажи от так, з глибини душі: чий Андрійко? Ради Бога, Соню, зрозумій!

Я встаю й підходжу до неї. Соня нижче схиляє голову, мовчить і, нарешті, каже шопотом:

— Я сама не знаю!

— Соню! Я благаю тебе... Соню! Ти подумай, я ж...

— Не знаю!! — раптом із люттю випростовується вона й дивиться на мене широкими від злости очима. — Чуєш? Не знаю!

Вона встає, прудко переходить до кушетки й падає головою в зелену, вишивану подушку.

Я закурюю й жадно затягуюсь. Так, я це, власне, й думав раз-у-раз. Це гірш за все. Тепер ясно. Це гірш за все. . .

Я довго ходжу по хаті, безладно думаючи про різні речі, а чотири слова “це гірш за все”, як у попсованім апараті, ввесь час самі собою вистрибують тай вистрибують.

— Так, це гірш за все! — голосно кажу я, щоб одчепитись од них, і зупиняюсь. І тільки в сю хвилину я розумію як-слід усе значіння Сониної правди.

— Що ж тепер робити? — тихо кажу я не то до себе, не то до Соні.

Вона лежить неперушно, обхопивши голими, худими руками зелену подушку, відвернувши лице до стіни, й рівно, як утоплена, витягши ноги в чорних з стрілками панчохах.

— Що робити, Соню? — безпорадно повторяю я.

Соня, нарешті, ворухиться, підводиться й чепурить волосся.

— Нічого не робити!. . . — каже вона байдуже, розбито.

— Але треба ж якось. . .

Соня заплющує очі й сидить так. Їй, десь, ломить голову.

Я підходжу, сідаю поруч і деякий час мовчу.

— Прости мене, Соню! . . .

Я не кажу, за що простити. Соня розплющує очі, й я бачу, що вони повні сліз, які одна по одній помалу викочуються і стікають по щоках. Вона не витирає їх. Її губи витягаються, немов вона хоче щось піймати ними, й дрібно-дрібно трусяться. На підборіддю збираються горбочки й теж іздрігуються. І я бачу, що вона розуміє, що я прохаю прощення за те, що не можу сказати їй “ходім зо мною”, що не можу так, як їй треба, пожалити й утішити її.

— Прости мене, бідна! . . .

Соня вибухає плачем, обхоплює мою шию руками і пригортається головою до моїх грудей. Я обережно обіймаю її за худенькі, теплі плечі.

Довго сидимо ми так, непорушно слухаючи себе. Соня потрохи стихає й визволяється. Шукає хустки й іде за нею в сусідню кімнату. А я закурюю й довго тримаю запалений сірник у пальцях, аж поки не стає боляче.

Коли Соня вертається, я кажу їй, дивлячися собі під ноги:

— От що, Соню... Треба признати, що Андрійко — Дмитрів.

Я не бачу Сониного лица, але почуваю, що вона дивиться на мене здивовано.

— Так, Соню! Андрійко — його! Це треба раз на все признати й покінчити! Ти ж подумай! Людина вісім літ любить сина, зрісся з ним, і раптом... син — не його, чужий! Та вже через це одно... А потім, коли є сумнів, то всяке право по його боці. Ти прости, Соню, що я раджу, але ти повинна переконати його, що він Андрійків батько. Тонко, непомітно, але дати йому непохитне переконання. . .

— Мені невимовно тяжко жити з ним! — жалібно говорить вона, й губи знов витягуються.

— Ну, що ж, Соню? . . . Я розумію. Але, як же інакше? Розійтись?

Мені до болю ніяково й соромно, але тепер я вже ніяк не можу сказати їй: іди до мене. А вона ж цього жде, за це, мабуть, і Андрійка віддала б.

Соня широко зітхає, набравши повні груди повітря. І, зразу видихнувши його, немов покінчивши з чимсь, уся стріпується й каже рішуче:

— Ну, що ж! Все-одно! Так я й сама думала... Ти виїжджаєш?

— Так! Себто, власне, ще не рішив. Але тепер! Поїду десь на місяць.

— З новою... знайомою?

— Не знаю. . . Ні! Не думаю...

— Ти любиш її?

— О, ні! — ці слова живо і з таким ляком виринаються в мене, що я сам дивуюсь. Соня теж дивується, але, видко, зразу повірила, й їй це приємно.

— Але як же?! Ти ж сам казав Дмитрові, що. . .

— Так, але тут... Власне, це просто... ну, як би тобі сказати? Вона дуже самотня, безпорадна якась і. . . ну, жагуча, чи що. Розумієш? Про любов ми навіть не балакали. . .

Я не брешу, але мені дуже хочеться переконати Соню, що нічого серйозного нема, й через те здається, що я брешу. Але Соня вірить, чи вдає, що вірить.

— Соню! — раптом несміло кажу я. — Можна мені подивитись на Андрійка?

Я боюсь, що вона тепер одмовить, і беру її за руку. Але Соня визволяється, встає й одривчасто кидає:

— Звичайно, можна!

І зараз же йде в коридор. Звідти веде мене до дітей. Там горить під блакитним, крихітним абажурчиком нічна маленька лямпочка. У присмерку манячать два ліжка. Одне зовсім маленьке. На йому спить Василько. Соня навшпиньках підходить до більшого ліжка й зупиняється як

фельдшерка біля хворого, до якого привела лікаря. Я теж навшпиньках, боячися щонебудь зачепити, йду за нею.

В тиші чути дихання дітей не в такт, як двоє годинників в одній хаті. Андрійко лежить, розкинувшись, і одне коліно оголилось. Я звикаю до п'їтьми й бачу вже кругле, пукате чоло, гостре підборіддя, губи, стиснені поважно і строго. Мені все ж таки хочеться бачити виразніше. Я пошепки прохаю Соню дозволити засвітити сірника. Вона мовчки хитає головою. Коли сірник розгорається, я освітлюю Андрійка так, що все його личко здається мені дуже подібним до Дмитрового, навіть ніс не качиний, а круглий, припухлий на кінчику. І від цього відразу все тільки цього хлопчика, до якого я підходив з таким хвилюванням, стає чуже, далеке, байдуже. Правда, так і раніше раз-у-раз бувало, коли я в'являв собі, що він не мій. Але сірник миготить, я підіймаю трохи руку, й у вічі мені кидається довга ніздря й витягнений, плескуватий кінчик носика. В мені щось іздригується.

Сірник гасне. Я нахиляюсь до тільця, що пашисть теплом, цілую в щоку і швидко виходжу в коридор. Соня заспокоює Андрійка — я розбудив його — і йде за мною.

Прощаючися з Сонею, я обнімаю її й міцно цілую. Вона судоржно пригортається до мене, хапливо, жадібно, мовчки цілує моє лице, плечі, руки і, зразу відірвавшись, поспішно виходить. Я сам одчиняю двері й обережно виходжу на сходи.

Другого дня я кажу Клавдії Петрівні про свою постанову їхати з нею в Крим. Вона червоніє, широко розплющує очі від радості й під столом міцно потискує мені ногу. Костя теж у захваті: він розбігається, стукається простягненими руками об стіну, біжить у другий бік, теж гупається, потім падає додолу й, висолопивши язика, показує його то мені, то матері.

— Костю, годі, покинь кривитися! Костю, даю слово, покину тебе тут, не поїдеш з нами!

Костя схоплюється з підлоги, регоче й бігає по хаті. Але Клавдія Петрівна щось міркує собі, й її радість потрохи зникає. Виявляється, — вона не може їхати на мій кошт, а власних грошей у неї не вистачить на дорогу.

— Ну, що за дурниці! — кажу я з досадою. — Залишіть ви це! Хочете, щоб я більше не приходив до вас?

Справа залагоджується. Отже через два тижні ми маємо виїхати. Клавдія починає в-голос гарячково вираховувати, скільки часу їй треба, щоб пошити Кості костюмчики, скільки на прачку, кравчиню й т. д. Костя горнеться до мене і, здається, щиро почуває вдячність. Цього вечора він слухняний, лагідний, ніжний з матіррю до такої міри, що зворушує Клавдію Петрівну і зворушується сам. Вона через щось починає плакати, гаряче цілує Костю й довго потім сидить у його за ширмою, шепочучись. Далі Костя неголосно й несміло кличе мене:

— Якове Василевичу!

Коли я приходжу за ширму і стаю біля ліжка, він раптом схоплюється на коліна, хапає мою руку і кладе її на плече Клавдії Петрівни. Сам ніяково хіхікає, лащиться до матері, потім падає головою в подушку й удає, що пустує. Мені, чи то жаль стає чогось, чи соромно. Я усміхаюсь і гладжу по голові Клавдію. А вона, зворушена, змішана, палаючи всім лицем, пригортається до мене й зараз же нахиляється до Кості.

Я виходжу зза ширми, не перестаючи усміхатись, але вже не ніяково, а теж ніби зворушено. І через щось мені згадується тут же, як Клавдія Петрівна на другий, чи на третій день по нашому зближенню, отак само, вся зашарившись, соромлячись і роблячи над собою страшенні зусилля, незрозуміло, заплутано запропонувала мені перекласти на неї турботу про те, щоб у нас не було дітей. І, як їй до болю важко й соромно було пояснити мені, через що вона так хотіла. І як жагуче,

---

вдячно, навіть із якоюсь розхристаностю почала цілувати мене, коли я, нарешті, згодився. Дійсно, вона “пила чашу до дна”, як пояснила.

Клавдія виходить із за ширми, й ми обмірковуємо подорож. Їй, видно, часто хочеться пригорнутись до мене, але вона ніколи перша не робить цього, — раз-у-раз відчуває неспілість, наче боїться, що я відіпхну, що мені буде неприємно. Від цього мені мимохіть стає жаль її й досадно за її приниженість. І я ще більше задоволений, що вона поїде в Крим, що вилізе з своєї шкаралупи, розімнеться й посміліщає.